

Олена Огнева

ЛЕСЯ УКРАЇНКА І СХІД

Постійне знайомство українського читача з давньоіндійською літературою починається з 1896 року, коли Іван Франко в журналі “Житє і слово” (1896, кн. 4) друкує деякі її зразки в перекладі з європейських мов, і, зокрема, фрагменти “Махабхарати” (так у Франка), Маркандеяпурани, “Сутга-Ніпати” (окремі переспіви відомі ще з 1893 року) [Франко 8, 69–108]. Інтерес до літератури давньої Індії Франко проявляв постійно, протягом всього свого творчого шляху. Можливо, цьому, деякою мірою, сприяло і знайомство з Ф. І. Щербатським, видатним індологом і буддологом ХХ століття, якому Іван Франко навіть присвятив поему “Цар і аскет” — переробку німецького віршованого перекладу однієї частини “Маркандея-пурани” [Франко, 1, 303–332]. У 1910 році поет друкує свій “Короткий нарис староіндійського (санскритського) письменства”. Саме тут він подає характеристику ведичного періоду індійської літератури: “Літературними пам’ятками сеї довжезної доби лишилися чотири величезні збірки різнопорідних творів, віршованих і прозаїчних, звані ведами... Найстарша з них “Ригведа”, неоціненна з культурного, літературного і мовного погляду... Ригведа в своїй основній часті зробилася угольним каменем дальшого розвою індійської нації” [Франко 38, 471–472].

Ригведа (крім неї до ведичної літератури входять Атхарваведа, Самаведа, Яджурведа) — найдавніша пам’ятка давньоіндійської літератури. До складу Ригведи входять 1028 гімнів. Вони згруповані у десять книг, так званих *мандал* (букв. “циклів”) різного обсягу. Гімни (санскр. сукті чи річ) Ригведи звернені до різних богів, яким вклонялися арії. Сама ж Ригведа остаточно склалася близько Х–ІХ ст. до н. е. Гімни оспівують подвиги, благодіяння, велич богів, до них звертаються з проханням багатства, чисельних нащадків, довгого життя.

Хоча Іван Франко високо оцінював гімни Ригведи, вони залишилися поза його захопленням індійською літературою. Перші переклади гімнів Ригведи на українську мову з’явилися на 20 років раніше вже згаданої характеристики Риг-

веди, а надруковані, на жаль, на 8 років пізніше — у 1918 році, в підручнику Лесі Українки “Стародавня історія східних народів”, як ілюстративний матеріал.

Поки навіть невідома його реакція на пропозицію Лесі Українки: “Маю... між іншими переспівати гімнів з Ригведи, якби Вам що з того придалось, то можу прислати”, — пише вона в листі від 23 жовтня 1893 року [Українка Леся 10, 174. Далі при посилянні на це видання вказуємо том і сторінки. — Ред.].

У 1890 році на свої іменини Леся Українка отримала дарунок — коричневий альбом із сріблястим візерунком та написом “Poésie”. Альбом супроводжував дарчий напис з такими рядками:

Тільки пчола пізнає
Мед затаєний в квітці.
Тільки поет на всьому
Бачить прекрасного слід.

Твоя мама [Косач-Кривинюк, 1970].

Цей вірш — переклад з Афанасія Фета, виконаний Оленою Пчілкою (літературний псевдонім О. П. Косач, матері Лесі Українки). Але першоджерело рядків Фета — зразок субхашити або “чудового вислову”, жанру давньої індійської поезії. Так Індія, хоча й опосередковано, ввійшла в життя Лесі Українки.

Індійська тема мала продовження. В цей же альбом поетеса внесла недатований автограф двох гімнів Ригведи: “Як не було ще нічого...” (Гімн до найвищого духа Pramâtma) та “Батько усєї родини...” (Гімн вогневі — Агні) [2, 277, 279, 353]. Всього поетеса переклала 12 гімнів з Ригведи, причому гімн до Ями датується 1890 роком [2, 276—282]. Цими гімнами Леся Українка зацікавилась, коли до неї в руки потрапив французький підручник “Історія стародавніх народів Сходу” Луї Менара, оскільки 1890 року вона, через обмаль кваліфікованих підручників, писала спеціально для навчання сестри Ольги “Стародавню історію східних народів”.

Ось що пише з цієї нагоди Ольга Косач-Кривинюк: “Леся Українка, як була ще зовсім молодою дівчиною, то вчила свою молодшу сестру. Перед тим, як вчити її історії, Леся Українка звернулась до свого дядька Михайла Драгоманова і попросила його порадити, як краще та по яких джерелах складати курс стародавньої історії” [Косач-Кривинюк 1918]. Слова Ольги Косач-Кривинюк, тієї самої молодшої сестри, для якої і створювався підручник, знаходять підтвердження в листі Лесі Українки до Михайла Драгоманова від 18 грудня 1890 року, з якого стає відомим, що вона опрацьовує “Історію” Менара. Крім того, цей лист має ще одне важливе повідомлення. Поетеса просить Михайла Драгоманова порадити їй переклад ведичних гімнів французькою або німецькою мовою, оскільки, як вона пише, “страшенно... сподобались ті гімни по уривках, які я знайшла в “Історії” Менард’а” [10, 64]. Як згадує Ольга Косач-Кривинюк, “Драгоманов віднісся дуже уважно до того прохання своєї улюбленої племінниці, вибрав німецькі та французькі книжки, які радив їй як джерела, і прислав їй, додавши докладні поради про складання курсу історії” [Косач-Кривинюк 1918].

На той час М. П. Драгоманов був один з небагатьох дослідників, який міг надати Лесі Українці найкращу консультацію. До цієї проблематики він звертався ще у статті “Положение и задачи науки древней истории”, де подавав перелік пам’яток давнього Сходу, виданих у Західній Європі, і зокрема Ригведи [Драгоманов 1991, 66]. Зберігся і лист-відповідь Драгоманова від 24.12.1890, в якому він виконує прохання племінниці. Він вказує на два переклади, найбільш важливі на той час — С. Л. Ланглуа та А. Людвіга [Драгоманов. Фонд №2].

Перший повний переклад Ригведи на європейську (французьку) мову, пов'язаний з ім'ям С. Л. Ланглуа, опублікований у 1841—1851 рр. Це і був перший віршований переклад. Разом з тим праця Ланглуа — скоріше вільний переспів оригіналу і не передає ні його глибини, ні особливостей форми. Переклад А. Людвіга — третій за часом, прозовий переклад на німецьку мову. А. Людвіг поєднував сучасний йому порівняльно-історичний метод з критичним використанням давньої традиції, що зберегла багато цінного достеменного матеріалу. Завдяки окремим прозрінням та знахідкам перекладача, до цього перекладу, незважаючи на деякі його недоліки, дослідники Ригведи звертаються і досі [Ригведа 1989].

В своєму листі про переклад А. Людвіга Драгоманов пише, що він перекладений німецькою так, ніби писаний санскритом, а французький переклад Ланглуа — високолітературний і ясний, та надто вільний. Водночас Драгоманов зазначає, що уривки Ригведи з підручника Менара, які стали відомими Лесі Українці, належать Ланглуа (тобто Менар при укладанні свого підручника скористався Ригведою у перекладі Ланглуа). Далі М. П. Драгоманов пропонує племінниці вказати точно, які саме фрагменти їй найбільше сподобались, аби надіслати необхідне з двох перекладів, а також радить звернутися до російських перекладів Міллера [Драгоманов. Фонд №2]. Лише одне ім'я, варте уваги як перекладача Ригведи, не згадав Драгоманов у своєму листі — ім'я Миколи Крушевського, уродженця Луцька, одного з найцікавіших мовознавців другої половини XIX ст., який переклав гімни Ригведи за програмою Казанського університету, де він викладав [Крушевський 1879], і, мабуть, його переклади не були відомі Михайлу Драгоманову. Вказівки М. П. Драгоманова в згаданому листі досить точно засвідчують стан вивчення ведійської літератури наприкінці XIX століття.

На думку І. С. Романченка, для своїх перекладів з Ригведи Леся Українка скористалася не тільки порадами М. Драгоманова, але і його підрядковими перекладами [Романченко 1948, 176]. Так чи інакше, Леся Українка перекладала гімни Ригведи не з оригіналу, а з перекладу С. Л. Ланглуа, вміщеного в "Історії" Менара, і, мабуть, для коректи користувалася перекладом А. Людвіга. Точніше це можна твердити тільки після всебічного вивчення епістолярної спадщини М. П. Драгоманова і Лесі Українки. До речі, гімни належать до найпопулярніших, бо хоча б один з них обов'язково включений до антологій давньоіндійської літератури.

Перший і другий гімни присвячені Ушас або "Вранішній зорі" (ім'я спільного походження з гр. *Еос*, лат. *Аврора*, слов. *утро*). Ушас — найпоетичніший образ ведійської міфології. Гімни до неї у Ригведі — найбільш поетичні і довершені. Вона — водночас і вічна, і юна, і "Смерті нема їй, ні старощів, завжди в промінні приходить". До неї звертаються "Мати богів! Ясне око землі! Вистовниче поданків!" [2, 277].

Наступні два гімни звернені до Агні (етимологічно відповідає слов. *огнь*, *вогонь*), одного з найпопулярніших богів Ригведи. Агні об'єднує три стихії — небо, воду, землю: "Наче вода, він біжить і гуде, наче повоз. // Палячи, стежку лишає він чорну. Він вабить мов небо, // що усміхається ясно до нас із-за хмари. // Він по землі розстеляється й землю він палить, // він розбігається врозтіч, неначе без догляду стадо" [2, 278].

Лише один з перекладених гімнів присвячений Індри, але найбільш відомий і найзначніший. Індра — бог-громовержець, переможець дракона Врітри чи "Чорної хмари", або Агі, який збирався поглинути всесвіт, нагадує деякими рисами античного Зевса та інших богів індоевропейської міфології, пов'язаних з тим же природним явищем — слов'янського Перуна, литовського Перкунаса, скандинавського Тора. Поетеса переклала гімн про перемогу Індри над Врітрою і вивільнення космічних вод з черева Врітри — космічного змія. Багато дослідників

вважають, що в образі Врітри слід вбачати втілення первісного хаосу. Перемога Індри над ним символізує космогонічний акт творіння впорядкованого вессвіту: “Індро! Подувавши первістня хмар, ти розбив еси чари // тих чарівниць, народження дав сонцеві, місяцю й зорям!” [2, 278].

Наступний гімн звернений до Сурії, бога сонця, що мчить по небу на блискучій колісниці (його ім’я споріднене, не дивлячись на зовнішню несхожість, із грецьким Геліосом): “Сурія, прудкий їздець! Ти нам світло приносиш, // сявом небо сповняєш!... Ти очищаєш, від лиха борониш! Ти світлом вкриваєш // землю і люди, а небо й повітря ти ним заливаєш. // Міряєш ночі і дні, споглядаєш створіння наземні” [2, 279].

До своєї підбірки Леся Українка включила й один з найцікавіших гімнів Ригведи — “Гімн до найвищого духа Pramāṭma” (Насадія, Піснь творіння), що яскраво відтворює поезію пошуку людської думки, яка на світанку історії людства намагається проникнути у тайни світотворіння. Цей філософський гімн розвиває та узагальнює, певною мірою, ранні космогонічні уявлення і є спробою філософськи осмислити тайну буття. Це вінець філософської лірики Ригведи. Г. Ольденберг, відомий індолог, порівнював цей гімн з останнім розділом староеврейської книги Йова і з поемою грецького філософа Парменіда про єдність і незмінність вічносущного: “Як не було ще нічого: буття й небуття, ні етеру, ні неба, // що покривало усе те, чого не було ще? // Де було скрите таємне? У хвилях? В безодні?” [2, 279].

Збереглися декілька поховальних гімнів, що відбивають погляди тієї далекої епохи на потойбічне життя. Деякі надзвичайно виразні. Три з них відібрані поетесою для книжки. Останній гімн звернений до Ями (Йами) — володаря світу мертвих. Він — перший, хто помер на землі, перший, хто відкрив шлях у потойбічний світ, він — той, хто дає притулок мертвим: “Мудрих співців, що склали багато пісень в божу славу, // сонця сторожу, тих Ріші поважних і правих, // всіх їх до себе прийми ти, о Йама!” [2, 282].

Своїми перекладами Леся Українка зробила перший і дуже важливий крок до вивчення міфологічної спадщини давньої Індії — до багатой і самобутньої культури далекої східної країни. Пам’ятки давньої літератури і мистецтва, літературу і мистецтво сучасної Індії не можна зрозуміти без знання її міфології. Завдяки таланту Лесі Українки після видання підручника “Стародавня історія східних народів” українські читачі, і насамперед учні, отримали можливість уперше українською мовою ознайомитися чи не з найцікавішою літературною пам’яткою в історії людства.

До підручника стародавньої історії східних народів Леся Українка повернеться через 20 років, у 1910—1911 роках. Про це свідчить її листування з родичами, зокрема з сестрою Ольгою. Цьому передувало кілька подій. Наприкінці 1909 року, по приїзді в Гелуан на лікування, Леся Українка працює над перекладами ліричних пісень давнього Єгипту, бо один з чорнових автографів перекладу датується 1-м січня 1910 року [2, 354]. А в листі до Бориса Грінченка від 15 лютого 1910 року вона пише, що перекладає “давньоєгипетські ліричні пісні (не з ієрогліфів, а з німецького перекладу)”, що зацікавили її своєю “подібністю до українських” [12, 304]. В лютому того ж року Леся Українка спілкується з істориком Д. І. Яворницьким, який перебував у Єгипті [2, 354]. В листі до матері за квітень того ж року Леся Українка згадує і Ра, єгипетського бога сонця, і грецького Тіфона, а вітер хамсин (тобто самум) асоціюється в неї з рудим демоном, що змінює світ на жовтий кошмар. І взагалі вона під впливом хамсину могла писати

* Heluan (هلوان) — місто на південь від Каїру та Гізи. (Ред.).

тільки на єгипетські теми [2, 308–309]. До того ж, як уже згадувалося, 1910 року був надрукований нарис І. Я. Франка про давньоіндійську літературу, який не міг пройти поза увагою Лесі Українки.

Можна припустити, що перебування в Єгипті, робота над перекладом давньоєгипетської лірики, виданої німецькою мовою А. Відеманом у 1903 році, спілкування з Д. І. Яворницьким, відвідання каїрського музею, враження від пірамід, нарис Івана Франка сприяли відновленню роботи над підручником “Стародавня історія східних народів”. Після повернення до Росії, в тому ж 1910 році Леся Українка в листі до сестри Ольги від 1-го вересня пише: “Щодо істор[ичних] записок, то добре б їх переписати і дати якому фаховому знавцеві на перегляд... А може б і варто видати ті записки...” [12, 317]. В листі до Ольги (у листопаді) вона знову повертається до цієї теми: “Щодо історії моєї, то я ніяк не придумаю, до якого історика з нею вдатись. Кримського не хочу трудити, бо знаю, що він часто дуже слабує на очі... але може, я попитаю його, до кого б він порадив удатись” [12, 324–325].

Січень 1911 року також починається із згадки про підручник. В листі до Ольги поетеса обіцяє, що як навчиться друкувати на машинці, то сама підготує історію до друку [12, 330]. Остання згадка про підручник — майже наприкінці року в грудні: «“Історію” я переглядаю, але бачу, що таки дещо треба насвіжо переписати» [12, 375–376]. І так весь час Леся Українка згадує про роботу над підручником — про матеріали, необхідні для його завершення, про труднощі з консультаціями у фахівців: “Отак як-небудь, може, й сама справлюся без спеціалістів, бо де ж їх взяти” [12, 340]. Вона звертає увагу на необхідність ілюстративного матеріалу для розділів підручника: “малюнки зняряддів з кам’яного періоду... трапляються по книжках ... можна буде по Менару і Масперу... поздімати... відповідні малюнки...” [12, 375].

Під час перебування за кордоном, в Гелуані, з’явилося більше можливостей для пошуків нових джерел: “ще й тут, в Гелуані, є дещо підхожого” [12, 340]. І справді, на той час з’явилося ще одне видання “Історії давніх народів Сходу”, вже не Луї Менара, а Шарля Масперо, яке незабаром Леся Українка й придбала. Радиться вона з Ольгою і про те, де друкувати підручник. У серпні поетеса з’ясувала можливість видати “Історію” у петербурзькому товаристві [12, 352], у вересні йшлося про можливий друк у Галичині [12, 361], а в листопаді Леся Українка вагається: “Може ти знайдеш кого у Києві, щоб зайнявся коректою і т. п., а може, в Катеринославі будеш друкувати?” [12, 374] — питається вона в сестри. Її хвилею і майбутня назва: “Історія давніх народів Сходу. Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших” [12, 364].

Незважаючи на постійну роботу, завершення підручника весь час відкладається. Затримка з закінченням майже готової роботи викликана тим, як пише поетеса, що «я все ще “вчуся” для неї, бо чимало таки й нового вийшло з того часу, та й старе я вже трохи призабула...» [12, 374]. За час, що минув з 1890 року, Леся Українка опанувала англійську мову. І їй стали доступні англійські переклади й дослідження з цієї тематики. Тобто збільшилася дослідницька та першоджерельна база, яку треба було опанувати для завершення підручника, щоб доповнити його по всіх розділах. Проте й це не єдина причина затримки. В листі до Ольги за листопад 1911 року Леся Українка пише ще про одну причину: «Мушу признатись, що таки й ся нова драма (що тепер посилаю — “Лісова пісня”) стала мені трохи на заваді. Правда, писала я її дуже недовго, 10–12 днів, і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій...» [12, 374].

Цей “непереможний настрій” мав свої підстави: і довге перебування на чужині, і неможливість постійно жити на батьківщині за станом здоров’я, і суму-

вання за волинськими лісами, згадавши про які, як пише Леся Українка в листі до Агатангела Кримського у жовтні 1911 року, вона й “написала драму-феєрію на честь їм” [12, 373]. Про волинські ліси, поліські казки, дитячі враження, як джерела п’єси, згадує поетеса і в листі до матері на початку 1912 року: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку “в умі держала”, ще аж з того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала... Видно вже треба було мені її колись написати...» [12, 378—379]. Дійсно, майже всю міфологічну спадщину Волині натхненно використала Леся Українка під час роботи над п’єсою. А перед тим у тому ж листі Леся Українка, мабуть, відповідаючи на материне запитання про витoki драми, зауважує: “Щодо імпульсу від М. Гоголя, то його, наскільки можу вловити свідомістю, не було” [12, 378—379]. Ця відповідь свідчить про те, що при читанні “Лісової пісні” великий літературний досвід Олени Пчілки, її професійне око літератора вловило якийсь вплив у міфологічних образах п’єси.

Справді, якщо проаналізувати творчу діяльність Лесі Українки за 1911 рік, то виявляється, що в січні вона пише цикл поезій “З подорожньої книжки” — під час подорожі до Єгипту (з 15 по 21 січня), поезію “На роковини” — 23 лютого і на початку липня “Віла-посестра”, 24 листопада — “Адвокат Маркіян”, під самий кінець року починає роботу над “Камінним господарем”.

Протягом 1911 року, коли дозволяло здоров’я, Леся Українка, як свідчить її листування, студіює численні видання з історії стародавнього Сходу, серед них і весь доступний ілюстративний, першоджерельний матеріал, необхідний для розділів з істоії Єгипту, Вавилону, Ассирії, Індії, а у вересні-жовтні інтенсивно займається редагуванням підручника. Майже увесь спектр міфологічних образів давнього світу оточував поетесу під час цієї роботи. Єдиний раз вона відволіклась, коли «чомусь прийшов “слухний час” — я й сама не збагну чому...» [12, 379]. Це був той велетенський поштовх, який не тільки створив “непереможний настрій”, але й збагатив усім надбанням світової спадщини використані в “Лісовій пісні” міфологічні уявлення Волині. Фахівець з ведичної міфології неодмінно зверне увагу на спільні риси в образах, скажімо, Ушас і Мавки, Агні й Перелесника, Врітри і Того, що в скалі сидить. Зауважимо, що й Михайло Драгоманов у 1877 р. в рецензії на видані етнографічні матеріали П. П. Чубинського, писав, що українські “колядки — це справжні Веди південноруські, за якими можна простежити відтінки релігійних уявлень від найдавніших часів до пізніших”, зокрема ті колядки, що своїми образами нагадують гімни Індри [Драгоманов, 1991, 263].

Опанування поетесою джерел світової міфології, високий поетичний смак, що відбирав художньо найвиразніші зразки, щасливо поєдналися з материнськими джерелами Волині. І постала натхненна “Лісова пісня”. Творча єдність п’єси й підручника була продовжена і після смерті Лесі Українки. 22 листопада 1918 року в Київському драматичному театрі відбулася прем’єра “Лісової пісні”. І в цьому ж році двічі в Катеринославі друкується “Історія народів стародавнього Сходу”. Окремо переклади Ригведи виділяються у виданні Творів Лесі Українки 1927 року професором М. Я. Калиновичем.

Перші переклади гімнів Ригведи з оригіналу (тобто з ведичного санскриту) здійснив видатний український сходознавець П. Г. Ріттер [Ріттер, 1982]. Але Ригведа ще чекає свого українського перекладача. Так само чекають своїх дослідників теми, пов’язані зі Сходом і творчою спадщиною Лесі Українки, причому тут є кілька напрямків роботи. Дуже важливою є проблема перекладів або переспівів поетесою творів східної традиції, бо завдяки цьому в українського читача з’явилася можливість ознайомитися з найважливішими пам’ятками світової літератури — Авестою, законами Ману, Джатаками, давньоєгипетською любовною лірикою

тощо. Також, здається, буде цікавим прослідкувати, яким саме чином Схід входить до творчості Лесі Українки (через історію літератури, міфологію чи безпосередні враження). Варте уваги і вивчення зворотного шляху — життя творчої спадщини поетеси в різних за мовою та культурою східних середовищах, оскільки її твори перекладалися на арабську, таджицьку (Гульрухсор Сафієва), китайську (Ге Баоцзоань) мови.

За останні десять років до подібних сюжетів зверталось небагато фахівців. Студії Володимира Шаяна вміщені у книзі “Віра предків наших” (1987)*. Цій тематиці було присвячено кілька доповідей на Міжнародному симпозиумі “Леся Українка і світова культура” (Луцьк, 1991 р.). Зокрема, Ірина Бетко присвятила свою доповідь біблійним сюжетам у творчості поетеси. Тетяна Либединська зацікавилася близькосхідними мотивами в поезії Лесі Українки та перекладами її віршів на арабську мову. Китайська дослідниця Чжу Хунь виклала історію перекладів творів української поетеси на китайську мову [див.: Чжу Хунь, Хе Жунчан 1994]. Було проаналізовано принципи перекладу поетичних творів Лесі Українки на китайську мову, виконаних Ге Баоцзоанем у доповіді автора цієї статті [див.: Огнева 1993]. Можна сподіватися, що наступна ювілейна дата — 125-річчя від дня народження Лесі Українки — виявить імена нових дослідників Сходу у творчому доробку поетеси.

* Авторка щиро вдячна панові С. Наливайку за вказане видання, проте, на жаль, вона не мала можливості ознайомитися з працею В. Шаяна.

ЛІТЕРАТУРА

- Драгоманов М. П. Фонд №2. “Лист до Лесі Українки від 24.12.1890”. Рукописний відділ Інституту літератури НАН України.
- Драгоманов М. П. 1991. Вибране. Київ.
- Косач-Кривинюк О. 1918. “Передмова”. Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Катеринослав.
- Косач-Кривинюк О. 1970. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк.
- Крушевский Н. В. 1879. Восемь гимнов Риг-Веды. Казань.
- Огнева О. 1993. “Канон *фенлю* і особистий шлях Лесі Українки”. Східний світ. №2. Київ.
- Ригведа. 1989. Мандалы I—IV. Москва.
- Ріттер П. Г. 1982. Голоси стародавньої Індії. Антологія. Київ.
- Романченко І. С. 1948. “М. Драгоманов і Леся Українка в їх листуванні”. Наукові записки Львівського педінституту. Т. 2. Львів.
- Українка Леся. Зібрання творів у 12-ти т. Київ. 1975—1979.
- Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. Київ. 1976—1986.
- Чжу Хунь, Хе Жунчан. 1994. “Леся Українка в Китаї”. Всесвіт. №3. Київ.

